

MALALTIA, PODER I CONTROL SOCIAL: EL DESALLOTJAMENT DE LA BARRIADA ALACANTINA DE LES PROVÍNCIES AMB MOTIU DE LA GRIP DE 1918

Josep Bernabeu Mestre; José Ramón Ramos Segura

Departament de Salut Pública (Història de la Ciència). Universitat d'Alacant

Paraules clau: *Grip; malaltia social; control social; Alacant, 1918*

Disease, power and social control: the dislodging of the city ward "Les Províncies" in Alacant because of the flu epidemic in 1918

Abstract: *First of all, we analyse the presuppositions of what in Sociology of Medicine is called social control of disease. Secondly, this scheme is applied to the concrete case of the measures set out in the city of Alacant because the flu epidemic in 1918.*

Key words: *Flu; social illness; social control; Alacant (Spain), 1918*

Introducció

Al llarg dels darrers anys, coincidint amb el dia mundial de la SIDA (Síndrome d'Inmunodeficiència Adquirida), o amb alguna efemèride relacionada amb aquesta malaltia, han estat freqüents les polèmiques suscidades per declaracions de científics o polítics. Una de les qüestions que més controvèrsies ha provocat ha estat tot allò relacionat amb el control de la malaltia.

En el cas de l'Estat espanyol, una de les polèmiques que més ressò va tenir va estar motivada per unes declaracions del Dr. Rafael Nájera, exresponsable del programa espanyol de la lluita contra la SIDA, sobre la situació de la malaltia al nostre entorn (*El País*, 1990, —30 de novembre— pàg. 21; 1990, —1 de desembre— pàg. 20). En aquell moment, novembre de 1990, el Dr. Nájera va anunciar "la posibilidad de que se realizaran pruebas masivas para frenar el SIDA en España", i afirmava:

"Existe la posibilidad de que se tomen medidas coercitivas —como la realización de pruebas o la exigencia de análisis de sangre a los que deseen casarse—, si no se logra controlar la extensión del SIDA en un plazo de 10 años. Podría llegar el momento que como ha ocurrido con otras epidemias, se impongan medidas para conocer su propagación y poder controlarla"

Aquestes manifestacions van trobar un ressò ampli en els diferents mitjans de comunicació i van ser contestades per altres sanitaris, que van assenyalar els seu caràcter alarmista.

La qüestió plantejada pel Dr. Nájera, la malaltia com a motiu o causa de control social, lluny de ser un problema banal, té una gran importància perquè l'experiència històrica, a la qual el mateix Nájera feia referència, ens ha demostrat reiteradament que, davant situacions com les provocades per les epidèmies, determinats grups socials, que argumentaven raons de salut pública, amb l'objectiu d'atenuar els perills existents per al conjunt de la col·lectivitat, han posat en marxa un complex procés de control social sobre aquells grups de població, generalment els més desfavorits des del punt de vista socio-econòmic, considerats com la causa de l'epidèmia o de la seua difusió.

Encara que l'actitud de la societat vers el malalt i la valoració de la salut i la malaltia han canviat molt al llarg de la història, la malaltia ha aïllat sempre les seues víctimes des del punt de vista social, i ha tingut conseqüències socials per a qui la pateix (Sigerist, 1987, 89).

No obstant això, a l'hora de valorar aquestes conseqüències no podem oblidar que hi ha un risc diferencial de malaltia per als diferents sectors de la societat.

Amb la salut i la malaltia passa el mateix que amb l'educació o els recursos materials, en la mesura en què apareixen com a béns a disputar als quals es pot accedir de forma diferenciada si es pertany a una classe social o altra, poden utilitzar-se en funció dels interessos dominants com a instruments de control social (Durán, 1983, 23-24).

Malgrat que totes aquestes consideracions són vàlides per a qualsevol situació de malaltia/pèrdua de salut, hi ha algunes malalties que històricament han exercit un influència especial sobre la posició del malalt dins de l'estructura social. Entre aquestes, les infeccions de comportament epidèmic, són les que han suscitat formes majors de control social sobre els que les pateixen (Sigerist, 1987, 106-107).

A continuació veurem com es va desenvolupar l'esquema que acabem de plantejar en el cas concret de l'epidèmia gripal que va afectar Alacant l'any 1918 i que va acabar amb el desallotjament i la demolició de la barriada de les Províncies.

Per a poder estudiar aquell procés hem utilitzat, juntament amb fons documentals de l'Arxiu Històric Municipal d'Alacant, fonamentalment actes de l'Ajuntament i documents de la secció de Beneficència i Sanitat, publicacions periòdiques, i més concretament la premsa publicada a Alacant durant aquells anys.

La ciutat d'Alacant l'any 1918. La barriada de les Províncies

L'any 1918 la ciutat d'Alacant, que comptava amb poc més de 55.000 habitants, patia una crisi socioeconòmica greu. La paralització de l'activitat econòmica, conseqüència del difícil moment que passava l'economia valenciana, es va agreujar per les dificultats que suposava la Guerra Europea per als transports terrestres i, sobretot marítims. La manca de treball i la congelació dels salaris, junt amb el desproveïment d'aliments de primera necessitat i l'increment dels preus, va situar les classes treballadores en una situació de desempar. La fam, l'atur i la malaltia es convertiren en els seus aliats habituals.

Durant l'any 1918 es va produir, de fet, un agreujament de la situació de conflicte social que estava patint la ciutat. Les vagues de 1917 s'havien deixat sentir a Alacant, de manera especial la d'agost d'aquell any reprimida per les forces de l'exèrcit i amb greus conseqüències per a la classe treballadora.

Com podem apreciar, una situació molt conflictiva, que va contribuir a agreujar les conseqüències de l'aparició de l'epidèmia de grip, molt especialment durant la tardor de 1918.

Durant els mesos que va durar l'epidèmia, el govern de la ciutat estava en mans dels liberals. Juntament amb la majoria liberal estaven representades a l'Ajuntament les minories conservadora, maurista i l'Alianza de las Izquierdas.

La ciutat d'Alacant es repartia en vuit districtes urbans, situada la barriada de les Províncies en l'anomenat de Sant Anton. Aquest districte de Sant Anton estava situat extramurs, i en el seu procés de creixement i consolidació hi va exercir un paper fonamental la Fàbrica de Tabacs situada a la Casa de la Misericòrdia (Giménez López, 1981, 387), la qual, amb el pas dels anys, esdevindria un dels establiments industrials més importants de la ciutat, que donava treball a un gran nombre d'operàries que van instal·lar-se progressivament en els vessants del Benacantil (al voltant del castell de Santa Bàrbara) i van ocupar zones cada vegada més inadequades, cosa que va contribuir a la densificació del barri i a la degradació cada vegada major que generava situacions de marginalitat i barraquisme (Calduch Cervera; Varela Botella, 1979, 91-93).

En la part alta del barri de Sant Anton, situada als contraforts de ponent del Benacantil (castell de Santa Bàrbara) era on es trobava el nucli d'habitatges que constituïen la barriada de les Províncies.

El 1910 el regidor de l'Ajuntament d'Alacant, el metge republicà Antonio Rico, va presentar diverses mocions i va sol·licitar que la barriada de les Províncies, Santa Creu i la part alta de la Vilavella foren derruïdes o almenys declarades zones de vigilància. El regidor argumentava que calia fer desaparèixer aquells habitatges antihigiènic.

Malgrat l'acord de la comissió corresponent no s'aplicaren les mesures aprovades. De fet el 1918, el regidor i portaveu de l'Alianza de las Izquierdas, Lorenzo Carbonell, així s'encarregava de recordar-ho.

Fins i tot el març de 1918, quan l'epidèmia encara no s'havia mostrat amb tota la seua intensitat, una comissió de regidors on estaven representats tots els grups polítics manifestava:

"[...] la vergüenza y el peligro que representaban para la ciudad las casuchas llamadas de Bonetes y muchas otras de la misma clase que hay en la bajada del Castillo, rogando a la Alcaldía que se tomaran las medidas necesarias para su desaparición"

L'aparició de l'epidèmia i l'aplicació de mesures de control social

En relació amb les mesures de control social, les més importants aparegueren en els moments en què l'epidèmia assolía proporcions alarmants. El 14 d'octubre de 1918 es va celebrar una sessió extraordinària de l'Ajuntament amb l'objectiu d'analitzar, de manera

monogràfica, la greu situació sanitària que patia la ciutat. Aquestes eren les paraules de la primera autoritat municipal en exposar "el verdadero estado sanitario de Alicante":

"[...] de proporciones alarmantisimas, con un quintuple de exceso de mortalidad. Produciéndose el mayor número de defunciones en las viviendas de menor higiene y donde no se dispone de condiciones elementales de habitabilidad, es decir, en las estribaciones del Castillo de Santa Bárbara".

Al mateix temps va recordar els centenars de famílies que patien els efectes de la malaltia i de l'escassetat, i posava de manifest que davant una situació tan angoixosa era imprescindible la col·laboració de tots per a "poder restablecer la salud pública y mitigar las crueldades de la miseria".

En consonància amb el plantejament de l'alcaldia, que acabem d'exposar, entre els acords adoptats per l'Ajuntament en aquella sessió extraordinària, figurava en primer lloc,

"proceder al saneamiento de todo el barrio conocido como Las Provincias y la parte alta de las barriadas del Carmen y del Raval Roig".

Aquest acord es complimentaria amb prou rapidesa. El 9 de novembre de 1918, s'informava en la sessió celebrada per l'Ajuntament que el desallotjament i l'enderroc d'aquelles barriades havia començat el 18 d'octubre, tres dies després de la sessió extraordinària en què s'havia adoptat la resolució. També s'informava que s'havia concedit als propietaris i als usuaris dels habitatges un termini de quaranta-vuit hores per a procedir al seu desallotjament i abandó, i que en només dos dies s'havien destruït més de vuitanta habitatges, sense que es registrara cap oposició ni resistència per part dels afectats.

Van ser enderrocats tant els habitatges que, segons opinió dels arquitectes, estaven en condicions ruïnoses com aquells que sense oferir estat de ruïna, no reunien, a judici dels tècnics, les suficients condicions d'higiene i habitabilitat.

En relació amb la població afectada pel desallotjament, es prengueren els acords següents: algunes de les famílies afectades van ser repartides per diferents barris de la ciutat; un nombre considerable va haver de tornar al seus llocs d'origen (Cadis, Barcelona, Múrcia, Cartagena, Lorca, Albacete, València o Benidorm), i l'alcaldia es va fer càrrec de les despeses del viatge; i la resta van ser allotjades en les instal·lacions del castell de Santa Bàrbara després d'habilitar-les i gestionar amb el Ministeri de la Guerra la cessió de les instal·lacions esmentades.

Les mesures adoptades van trobar el suport de tots els grups polítics representats en l'Ajuntament d'Alacant. Unicament els regidors agrupats en l'Alianza de las Izquierdas van mantenir una certa actitud crítica. Encara que no s'oposaven a l'aplicació de les mesures, lamentaven que haguera estat necessària l'aparició de l'epidèmia perquè les autoritats prengueren consciència dels perills que representaven algunes barriades, en clara referència a les bosses de pobresa i insalubritat del barri de les Províncies i altres llocs denunciats com a focus d'infecció.

En canvi, els grups més conservadors van aplaudir àmpliament les mesures adoptades. *El Correo*, portaveu dels mauristes, feia referència al desallotjament de les Províncies usant expressions com "barriadas donde se va a dar la batalla del saneamiento".

Per la seua part, *El tiempo*, òrgan oficial dels dinàstics, el 30 d'octubre, després d'anunciar la desaparició del barri de les Províncies, afirmava textualment: "quizá sea ello un paso hacia la desaparición de la epidemia que padecemos". El 3 de novembre, en un article titulat "Las miserias de los barrios altos", afirmava:

"[...] que a pesar de las víctimas causadas por la epidemia no se podía decir que la enfermedad reinante hubiera revestido caracteres agudos y de gran virulencia, pues de poseerlos, la mortandad en los barrios altos de la población, en esas callejuelas, con casuchas inmundas en las que viven hacinados seres humanos, sin recursos, sin alimentación, y sin la higiene más rudimentaria, la mortalidad hubiera sido horrorosa. Las casas son verdaderas madrigueras habitadas por gente pobre y miserable; porque esos lugares han de ser necesariamente terrenos de cultivo para cualquier peste. Un deber de humanidad impone el sacar de esas viviendas a las personas enfermas que viven porque Dios quiere, y trasladarlas a pabellones sanitarios".

Aquell mateix diari, el 5 de novembre de 1918, amb el títol de "Se podía haber hecho mucho, la operación de crédito", es queixava que malgrat tot no s'hagueren dut a terme totes les mesures que calia aplicar. Afirmava textualment:

"Han pasado los días, y la epidemia se ha cebado en los hogares humildes, sin higiene, ni recursos; el saneamiento de las barriadas del Carmen y del Arrabal Roig, principales focos de infección gripal, no se ha verificado [...] y familias pobres que habitan viviendas inmundas, que no pueden prestar asistencia a los suyos, que carecen de elementos hasta para alimentarse, siguen en sus asquerosos antros, hacinados con sus enfermos, con sus pequeñuelos famélicos, vehículos de propagación y víctimas propiciatorias del terrible mal".

Testimonis que no fan més que posar de manifest el consens social ampli que va trobar l'aplicació de les mesures que acabem de descriure, i que significaven, en certa manera, responsabilitzar aquells ciutadans que més van patir els seus efectes i que de manera tan sobtada van ser desposseïts de les seues llars.

Conclusions

A manera de conclusió podem establir les consideracions següents. L'aparició de la malaltia en la seua manifestació epidèmica, va significar l'agreujament dels difícils moments que des del punt de vista social i econòmic estava travessant la ciutat d'Alacant l'any 1918. La fam, l'atur i la malaltia es van convertir en els aliats habituals de les classes treballadores.

El fet que foren precisament els sectors més desfavorits socioeconòmicament els més afectats per l'epidèmia, va fer que es formara una associació entre aquesta i les condicions de pobresa, de misèria i d'insalubritat en què vivien un bon nombre de famílies

alacantines. Els seus habitatges van ser considerats focus d'infecció i fins i tot l'origen de la malaltia gripal, i els que els habitaven possibles vehicles de propagació i contagi.

Aquestes circumstàncies van permetre que els que ostentaven el poder, les autoritats municipals, amb el suport majoritari dels grups polítics representats en l'Ajuntament, i amb el suport, també majoritari, de l'opinió pública representada pels mitjans de comunicació, exerciren sobre aquells sectors de la població un procés de control social, administratiu i sanitari complex, el punt culminant del qual serien les accions que es van desenvolupar a la barriada de les Províncies.

El desallotjament, junt amb l'enderrocament de bona part dels habitatges; la segregació, amb la concentració de la majoria dels desnonats en les instal·lacions del castell de Santa Bàrbara; junt amb l'expulsió, alleugerida darrere d'un "facilitar el retorno a sus lugares de origen", van ser les tres mesures fonamentals que van permetre al poder local, que va usar la malaltia com a instrument, exercir un control social rígid sobre els sectors de població més marginada des del punt de vista econòmic, social, cultural, polític, etc.

Fons i bibliografia

ARXIU HISTÒRIC MUNICIPAL D'ALACANT: "Libros de actas del Ayuntamiento Constitucional de Alicante, 1918-1919" [Sección de Cabildos], "Libros y documentos relativos a la Junta de Beneficencia y Caridad constituida en el año de 1918 con motivo de la epidemia gripal" [Lligall 42 3a/5a/9a].

Pel que fa als periòdics, han estat utilitzats els següents: el liberal *El Día*; *La Unión Democrática*, portaveu del *Partido Republicano Progresista*; *El Diario de Alicante*; *El Luchador*, diari republicà d'Alacant; *La Correspondencia de Alicante*; *La Región*, autoproclamat defensor dels interessos d'Alacant i de la seua província; *El Correo*, òrgan oficial del *Partido Maurista*; *El Heraldo de Alicante*, portaveu dels radicals (Moreno Sáez, 1988, 298); *Periódico para todos*; y *El Tiempo*, portaveu dels dinàstics (Moreno Sáez, 1988, 320).

Bibliografia crítica

BARDET, J.P. et al (1988) *Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis XIXè-XXè siècles*. París, Fayard.

BENASSAR, B. (1969) *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne a la fin du XIVè siècle*. París, S.E.V.E.P.E.N.

BERNABEU MESTRE, J. (1988) "Dénia front al perill de contagi. Actes i provisions tocants al morbo o mal contagiós". *Aguaits*, 2, —.

BERNABEU MESTRE, J. (1989) "La actualidad historiográfica de la historia social de la enfermedad". *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, VII, (2), —.

BERNABEU MESTRE, J. (1991) *La ciutat davant el contagi. Alacant i la grip de 1918/19*. València, Conselleria de Sanitat i Consum.

BERNABEU MESTRE, J. (1995) *Enfermedad y población. Introducción a los problemas y métodos de la epidemiología histórica*. València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència.

- BIRABEN, J.N. (1975/6) *Les hommes et la peste en France et dans les Pays européens et méditerranéens. Tome II, les hommes face à la- peste*. Mouton-Paris-La Haye, Civilisations et sociétés 36, 2 v.
- BOURDELAIS, P. (1988) "Le choléra. Presentation". En: BARDET, J.P. et al *Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis XIXè-XXè siècles*. Paris, Fayard, 17-42.
- CALDUCH CERVERA, J.; VARELA BOTELLA, S. (1979) *Guía de arquitectura de Alacant*. Alacant, Comisión de Publicaciones del C.S.I.C.
- DURAN, M.A. (1983) *Desigualdad social y enfermedad*. Madrid, Ed. Tecnos.
- EVANS, R.J. (1988) "Epidémies et révolutions. Le choléra dans l'Europe du XIXè siècle". En: BARDET, J.P. et al *Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis XIXè-XXè siècles*. Paris, Fayard, 106-134.
- FORNER, S.; GARCÍA, M. (1990) *Cuneros y caciques*. Alacant, Patronato Municipal del V Centenario de la Ciudad de Alicante.
- GIMENEZ LÓPEZ, E. (1981) *Alicante en el siglo XVIII: Economía de una ciudad portuaria en el Antiguo Régimen*. Valencia, Institución Alfonso El Magnánimo.
- HUERTAS GARCÍA-ALEJO, R.; ALVAREZ PELÁEZ, R. (1988) "Ciencia y poder (Introducción)", *Asclepio*, XL, (1988-2), 3-7.
- MADOZ, P. (1845) *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. Valencia, Instituto Alfonso El Magnánimo, (Edició facsímil de 1982).
- MANERO MOLLA, E. (1883) *Estudios sobre la topografía médica de Alicante*. Alacant, Imp. Carratalá y Gadea.
- MORENO SAEZ, F. (1988) *Las luchas sociales en la Provincia de Alicante (1890-1931)*. Alacant, Unión General de Trabajadores.
- PESET, M.; PESET J.L. (1978) "Epidemias y sociedad en la España del Antiguo Régimen", *Estudios de Historia Social*, 4, 7-28.
- SIGERIST, H.E. (1987) *Civilización y enfermedad*. Mexico, Biblioteca de la Salud [Instituto Nacional de Salud Pública/ Fondo de Cultura Económica].
- VIDAL TUR, G. (1974) *Alicante: sus calles antiguas y modernas*. Alicante, Gobierno Civil.